

Михайло Гутор

КАТАСТРОФА в історії єврейських громад Івано-Франківщини: Княгиничів, Кулачківців, Кутів, Ланчина, Лисця, Маріямполь, Микуличина, Надвірної, Нижнева, Обертина.

Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр»
Київ-2024

Передмова

У 1933 році до влади в Німеччині прийшов Адольф Гітлер, який затвердив у країні націонал-соціалістичний режим. Цей режим ґрунтувався на нацистській расовій доктрині, згідно з якою німці – "арійці" належать до вищої раси, а євреї вважалися Untermenschen – недолюдьми.

У виявлених після закінчення війни документах зазначено, що остаточною метою Гітлера було повне знищення всіх євреїв у всьому світі. Для виконання цього плану євреї були зігнані в гетто, були організовані трудові, концентраційні табори і табори знищення, в які доставлялися євреї; нездатних трудитися вбивали відразу, решта була приречена на смерть від голоду і хвороб.

За роки війни нацисти знищили близько 6 мільйонів євреїв, з них півтора мільйона дітей, що становило приблизно третину загальної чисельності євреїв в усьому світі в той час. Планомірне знищення євреїв не можна назвати просто актом геноциду, настільки безпрецедентним воно було за масштабами, опрацьованості і реалізації. Це була спроба знищити цілий народ, де б не перебували його представники. Саме тому геноцид єврейського народу в роки війни отримав назву – Голокост (англ. Holocaust – «всеспалення»).

В історії Голокосту увиразнюють 4 основні етапи:

1933-1938 – початок відкритої державної антисемітської пропаганди в Німеччині, т. з. «Нюрнберзькі закони», згідно з якими євреї не вважалися громадянами Третього рейху, послідовна та поступова дискримінація євреїв Німеччини в усіх сферах соціального життя. Від 1938 антисемітська політика поширювалася на єврейські громади Австрії та Чехословаччини. Завершальна подія цього етапу – загальнонімецький єврейський погром («кришталева ніч»);

1939-1941 – фізичне переслідування єврейських громад Європи, переміщення євреїв у міські концтабори. Заохочення вбивств євреїв у Польщі, Німеччині, Австрії, Франції, Нідерландах та інших країнах;

1941-1943 рр. – реалізація гітлерівського плану суцільного знищення єврейського народу під евфемізмом «остаточне розв'язання єврейського питання» у формі масових розстрілів у спеціально відведених місцях, у гетто, розстрілів та отруєння газом у таборах смерті Аушвіц, Треблінка, Белжець, Собібор, Майданек, Хелмно;

1943-1945 – продовження знищення євреїв у таборах смерті. Ліквідація гетто. Приховування нацистами наслідків Голокосту.

Княгиничі¹

Княгиничі в період Першої світової війни. 1914 р.²

Перші писемні згадки про Княгиничі пов'язані з галицьким каштеляном, польським шляхтичем Яном Влодковичем (лат. *Ioannes*, укр. *Іван*) Княгиницьким (*Яном з Княгинич*). Цей чоловік не мав нічого спільного з давньою руською боярською родиною Княгиницьких, однак був дідовим власником села Княгиничі. На відміну від судової грамоти галицького старости Петраша з 1401 р., документи з іменем Яна Княгиницького склалися на підставі польського права і записувалися до судових книг, які пізніше були зібрані в архів *Akta grodzkie i ziemskie* (AGZ).

Як уже було сказано вище (з посиланнями на документи) найпершою згадкою про село Княгиничі (Рогатинського району) є 12 листопада 1430 р. Це перша писемна згадка про село Княгиничі (Рогатинського району), знайдена на сьогодні.

Вдруге Іван з Княгинич (*Johannes de Knyehnycza*) згадується також через 7 років (від 1430 р.) в записах 8 січня 1437 р.³, а село Княгиничі під Галичем знову згадується в галицьких AGZ 1 травня 1447 р. під № 1806⁴.

¹ Knyhynicze // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wiek», 1883. — Т. IV. — S. 197—198. (пол.). http://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_IV/197; Кузик С. Княгиничі: краєзнавчі студії. — Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка; Опілля, 2002. — 448 с. (Бібліотека «Опілля») ISBN 966-613-212-5

² Фотобанк ГО "Опілля-Л"

³ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej: z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego. T. 12, s.13 [Najdawniejsze zapiski sądów halickich 1435-1475]. — Lwów: skł. gł. w księg. Seyfartha i Czajkowskiego, 1887 (Lwów: I. Związk. Druk.).

⁴ Akta grodzkie i ziemskie, T.12, s.160

За доби Габсбурзької (Австрійської) імперії Княгиничі вважалися містечком Рогатинського повіту Королівства Галичини та Володимирії.

У 1939 році в селі проживало 2040 мешканців (1330 українців-грекокатоликів, 60 українців-римокатоликів, 40 поляків, 610 євреїв)⁵. Це період найвищої чисельності жителів села за всю його багатовікову історію.

Єврейська громада⁶

Євреї жили в Княгиничах з початку XVIII ст. Основними видами діяльності в 19 - на початку 20 століть є ремесла і дрібна торгівля.

1880 році в Княгиничах проживало 648 євреїв (41,1%), 1900 р. – 689 євреїв (41,3%), 1921 р. – 414 євреїв (27,8%).

У Княгиничах діяла синагога. Рабином у 1-й половині XIX століття був рабин Гудл, у 1865–1868 роках — Бенджамін Вайс, у 1881–1907 роках — Авром Лангер, у 1907–1908 роках — його син Урі, у 1910–20-х роках — Дойве-Бер Кімелъ. У 1930-х роках рабином був Хаїм-Зеліг Поляк.

1923 році відкрито школу з навчанням івритом. 1929 році організовано касу взаємодопомоги. 1920-30-х роках існували осередки різних єврейських партій і організацій.

Влітку 1941 року Княгиничі окупували угорські війська. У квітні 1942 року євреїв депортували до Букачівського гетто. Майже всіх в'язнів Букачівського гетто окупанти вивезли до нацистського табору смерті в Белжець.

Княгиничі, територія єврейського цвинтаря.⁷

⁵ Кубійович В. Етнічні групи південно-західної України (Галичини) на 1.1.1939. — Вісбаден, 1983. — с. 67. <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/10893/file.pdf>

⁶ Jewish Encyclopedia in Russian; <https://myshtetl.org/lvovskaja/knyahynychi.html>

⁷ Точний час заснування цвинтаря невідомий. Можна припустити, що кладовище існувало вже наприкінці XVIII ст. По-перше, він з'являється на австрійських картах лише 1880-х років. Нині від цвинтаря та його меж не видно жодних слідів. URL: <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/knyahynychi-jewish-cemetery/>

Кулачківці⁸

Кулачківці, палац Мечислава Агапсовича. 1930-ті роки.⁹

5

Кулачківці, село в Івано-Франківській обл. засноване наприкінці 12 ст.

Польським королем Станіславом Августом видана грамота від 5 грудня 1716 року де записані привілеї, дані місту Кулачківці, в якій говориться про те, що місту надається право на самоврядування, дозволяється засновувати різні братерства /товариства/, ремісничі цехи, крім пивоварних, дозволяється проводити торги /вівторок і п'ятницю/ і ярмарки /один раз на місяць/. Запис цей зроблений на пергаменті. Зберігається і другий документ трохи пізнішого періоду про переведення населеного пункту Кулачківці до типу містечка на основі імператорського розпорядження від 18 липня 1785 року.¹⁰

З давніх часів жителі села Кулачківці займались ремеслом: ткацтвом, столярством, кравецтвом. Жителі села навчилися виготовляти цеглу і побудували цегельню.

У 16-18 століттях – у складі Речі Посполитої. У 19 — на початку 20 століття — містечко Кулачковце Коломийського повіту воєводства Галичини у складі Австро-Угорщини.

⁸URL: <https://www.facebook.com/groups/270890850433359/posts/276143893241388/>

⁹URL: <https://castles.com.ua/kulaczkowce.html>

¹⁰Із звіту Заліщицького окружного староства Галицькому губернатору від 2 липня 1785р., Львівський центральний історичний архів; фонд Галицьке намісництво, фонд 146 о.п.88., од.збер.188, стор. 35.

З початку ХІХ століття і до 1939 р. Кулачківці належали вірменській сполонізованій родині Агопсовичів. Останнім володарем місцевого маєтку був Мечислав Агопсович.

У 1919–1939 рр. — у Станіславському воєводстві у складі Польщі, у 1939–1991 — у складі УРСР.

Єврейська громада¹¹

Перша згадка про євреїв у Кулачківцях датується 1637 роком.

У 1765 році в Кулачківцях та навколишніх селах проживало 164 євреї.

В 1880 р. в Кулачківцях – 266 євреїв (11,5%), в 1900 р. – 279 (10%), у 1921 р. – 124 євреї (4,7%), у 1939 році – 140 євреїв.

У 1911 р. вихідці з Кулачківців організували громаду в США.

Влітку 1941 року Кулачківці окупували війська Вермахту.

13 квітня 1942 року євреїв депортували до Коломиї (56 осіб) та Гвіздця (83 особи), де вбили.

Фрідріх Юнгерманн (Friedrich Jungermann) народився в Кулачківцях у 1878 році. Фрідріх був убитий під час Шоа.¹²

Вільгельм Шпербер (Wilhelm Sperber) народився в Кулачківцях у 1883 році. Вільгельм був убитий під час Шоа.¹³

¹¹ Російська єврейська енциклопедія; Холокост на території ССР: Енциклопедія / Гл. ред. И. А. Альтман. - М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Научно-просветительный Центр «Холокост», 2009; URL: <https://myshtetl.org/lvovskaja/kulachkivtsi.html>

¹² URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/14372921>

¹³ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/14370272>

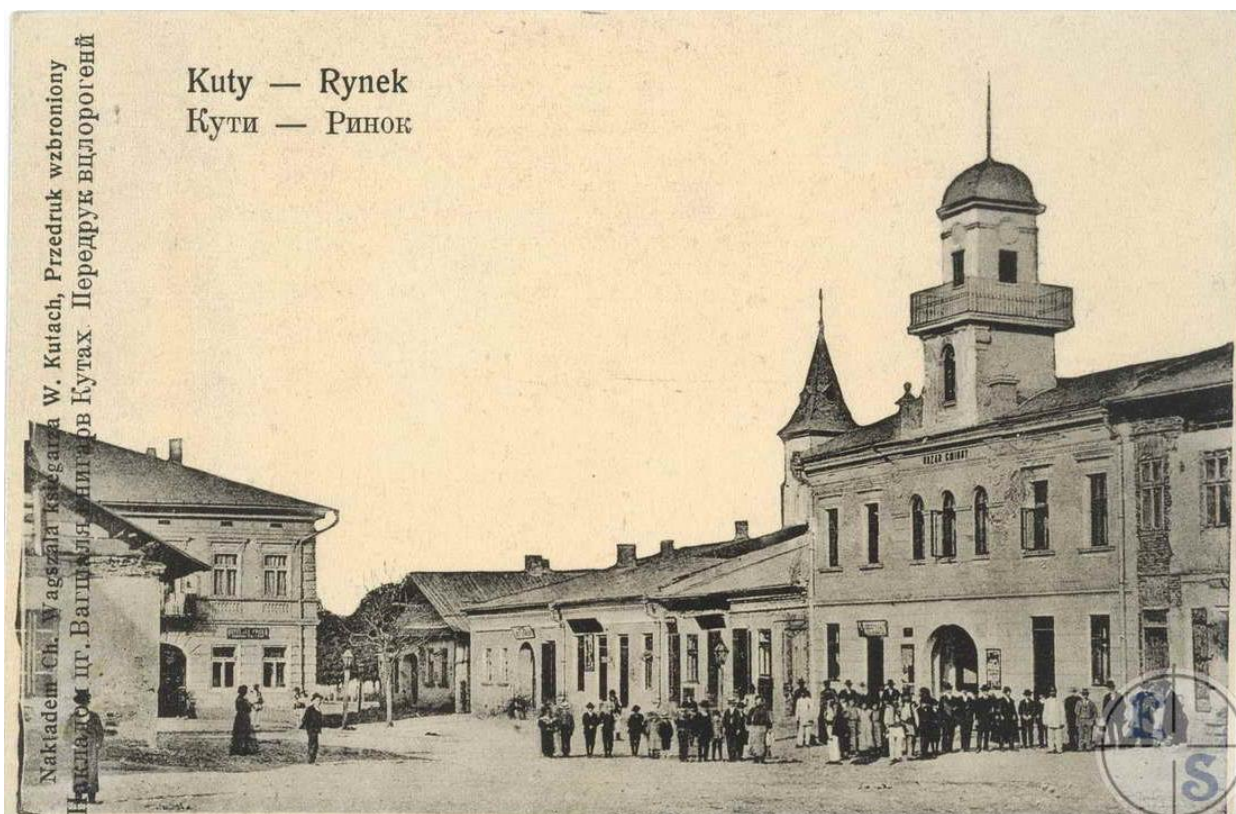

Кулачківці, територія єврейського цвинтаря. 2019 р.¹⁴

¹⁴Точний час заснування кладовища невідомий. По-перше, воно фігурує на Третьому військовому огляді Австро-Угорської імперії 1880-х років, тож можна припустити, що цвинтар виник у цей період. Невідомо, коли в основному зруйнували цвинтар і що сталося з надгробками. URL: <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/kulachkivtsi-jewish-cemetery/>

Кути¹⁵

Кути, площа ринок.¹⁶

Перша письмова згадка про населений пункт датується 1448 роком, коли власником Кутів був шляхтич Міхал з Войнилова. Деякі дослідники називають й інші дати: 1427 та 1442 роки.

1715 року Кути одержали магдебурзьке право — право міста на своє самоврядування, за сприяння власника поселення — Юзефа Потоцького¹⁷

Тричі на рік тут відбувалися ярмарки, а у вівторок і п'ятницю місцеві торги, від яких Кути отримували значні кошти, що використовувалися на будівництво адміністративних будинків, публічних споруд, доріг, каналізації тощо.

В 1765 р. у місті було 360 хат, проживало 165 українських та польських, 70 вірменських та 124 єврейські родини.

Після приєднання Галичини до Священної Римської імперії (1772 р.) почався приплив у Кути німецьких поселенців. Цьому сприяли патенти

¹⁵Kuty // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wiek», 1884. — T. V. — S. 6. (пол.). URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_V/6; S. Barącz. Kuty // Rys dziejów ormiańskich. — Tarnopol, 1869. — S. 100—103. (пол.). URL: <https://polona.pl/item-view/801f3bf4-df24-4ce0-99eb-f0da595e3e2e?page=158>

¹⁶URL: <https://myshtetl.org/lvovskaja/kuty.html>

¹⁷Яблонівський О. Історія Південної Русі після розпаду Речі Посполитої.— Краків, 1912.— 382 s.— S. 338.

імператриці Марії Терезії від 1 жовтня 1774 р. та імператора Йозефа II від 13 жовтня 1781 р.

З 1921 до 1939 року входили до складу Польщі.

З 14 до 17 вересня 1939 р. в Кутах розміщувалося польське міністерство закордонних справ.

Один день Кути були столицею Речі Посполитої, коли 17 вересня 1939 року в резиденції греко-католицького священника засідали уряд, президент Мосцицький і Верховний головнокомандувач маршал Ридз-Смігли. Засідання знаменне тим, що польський уряд не оголосив війну СРСР за його вторгнення до Польщі, а виїхав до Румунії. Через неоголошення Польщею війни СРСР уряд Румунії не почав виконувати союзницьких зобов'язань і членів польського уряду (як і решту поляків-утікачів) — інтернував. Польські військові, арештовані СРСР, теж не отримали статусу військовополонених і, за радянським кримінальним кодексом, як озброєні бандити були розстріляні в Катині.¹⁸ Через Кути 1939 року пролягав основний маршрут відступу решток польської армії та різних урядовців до Румунії.

Прихід в Кути «перших совітів» частина українців та багато євреїв — членів та симпатиків колишньої КПЗУ — зустрічали з радістю. Влада у Кутах опинилася в руках прихильників комуністичних ідей. Створена міліція складалася переважно з євреїв. Особливо «прославився» Зейдеман — ініціатор знищення бібліотеки польського «Сокола».

Єврейська громада¹⁹

Відповідно до польського законодавства, організована кехіла відповідала за утримання будівель і споруд, які обслуговували релігійні потреби єврейського населення, управління комунальним майном і коштами, забезпечення кошерним м'ясом, нагляд за релігійною освітою та розподіл благодійних фондів. Виконавчий комітет Кутської кехіли складався переважно з представників релігійної громади. Проте головування було в руках асимільованого, світського єврея Сабріна Горнштейна. Після смерті Р. Хаїма Гелернтера на посаду міського рабина було призначено Р. Лейба Стешета. Пізніше він став жертвою Голокосту.

Євреї Кутів відігравали порівняно обмежену роль у муніципальній політиці, хоча вони становили приблизно половину населення міста (5500 осіб). Під час муніципальних виборів 1934 року лише 5 євреїв було обрано до муніципальної ради з 16 членів.

¹⁸ Бешанов В. Червоний блицкриг — Москва: «Издатель Быстров», 2006. — 414 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Beshanov_Volodymyr/Chervonyi_blytskryh/

¹⁹ Холокост на території ССРСР: Енциклопедія / Гл. ред. И. А. Альтман. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Научно-просветительный Центр «Холокост», 2009. — С. 989; Електронна єврейська енциклопедія Брокгауза та Єфрона; Єврейська Енциклопедія; Martin Rudner ECHOES OF A VANISHED HERITAGE An historical outline of the Jewish community of Kutu, a kehilain Eastern Galicia, culminating in its destruction during the Holocaust. URL: <https://www.ibiblio.org/yiddish/Places/Kuty/kuty-tc.htm>

Більшість провідних єврейських політичних партій, що діяли у міжвоєнній Польщі, мали відділення в Кутах. Серед сіоністських партій сіоністи були найвпливовішими, а Поалей-Ціон («Сіоністські робітники») були безумовно найактивнішими.

Куту, синагога. 1936 р.²⁰

Як і в інших єврейських громадах у Галичині та в інших місцях Польщі, сіоністські молодіжні рухи брали активну участь у Кутах у мобілізації молоді, сприянні професійній підготовці та алії (еміграція до Ерец-Ізраель), а також у піднесенні політичної свідомості. Осередок Shomer Ha'tzair (соціалістична «Молода гвардія») був створений ще в 1921 році і продовжував функціонувати до 1939 року. Gordonia, робітничий сіоністський молодіжний рух в Кутах було створено у 1926 році, але припинив свою діяльність на початку 1930-х років. Сіоністський ревізіоністський молодіжний рух Бейтар («Заповіт Трумпельдора») почав діяти в Кутах у 1930 році і, здається, діяв до 1939 року.

Частина більш радикальної єврейської молоді приєдналася до нелегальної комуністичної партії або зараховувала себе до її неформальних прихильників. Кутівська єврейка Нехама Мельцер («Вора») була заарештована в 1936 році і звинувачена в тому, що вона була регіональним комуністичним лідером. Її засудили до шести років позбавлення волі. Того року також був заарештований ще один працівник єврейської партії, Міхаель

²⁰Синагога була побудована в Кутах в XVIII столітті. Це була одна з найбільших будівель в місті. Крім того, ще були дві маленькі синагоги в місті, одна для м'ясників і одна для кравців. Зруйнована у 1943 році. URL: <https://myshtetl.org/lvovskaja/kuty.html>

Грау. У 1938 році ще 13 єврейських комуністів були засуджені та засуджені, серед них дев'ять жінок-робітниць.

Розпад польської державної влади внаслідок німецького вторгнення у вересні 1939 р. призвів до краху місцевої адміністрації в Кутах. Місто залишилося практично без управління. Зіткнувшись із загрозою насильства, єврейська молодь організувала самооборону, щоб зберегти безпеку та охорону громади. Деякі з цих груп самооборони придбали зброю, залишену польською поліцією, і продовжили встановлювати оборонні патрулі, щоб захистити тих євреїв, які жили в сусідніх селах.

Кути, молодіжна єврейська організація. 1932 р.²¹

17 вересня 1939 року Радянський Союз напав на східну Польщу відповідно до секретних протоколів до сумнозвісного німецько-радянського пакту про ненапад. Наступаючи швидко, практично без опору, Червона Армія пізно ввечері зайняла Кути.

Радянська адміністрація заборонила єврейські громадсько-політичні організації, зокрема сіоністську діяльність. Підтримувані сіоністами публічні бібліотеки були передані під муніципальний контроль. Під час цього всі книги були ретельно перевірені. Більшість було визнано неpolitкоректними та спалено. Навесні 1941 року за звинуваченням у троцькізмі було заарештовано кількох кутівських євреїв-комуністів. Крім того, багато євреїв було затримано за так звані «економічні злочини».

Дотримуючись радянської економічної політики, комуністи націоналізували млини, шкіряні заводи та деякі ремісничі майстерні.

²¹ Фотографія з книги Eiseg Husen «Kiteveryisker-Buch» (Kitever (Кути) меморіальна книга). URL: <https://www.facebook.com/photo/?fbid=389094364823464&set=pcb.389095108156723>

Колишні власники підлягали суворому регуляторному контролю, який обмежував їх мобільність і вибір професії. Приватна оптова торгівля була заборонена, а роздрібна торгівля зникла. Ремісників записали в кооперативи. Приватний сектор економіки кутівського єврейства був фактично ліквідований.

Куті, єврейський цвинтар. 2016 р.²²

Коли 22 червня 1941 року почалася війна, лише кілька євреїв із Кутів змогли втекти разом із відступаючою Червоною армією. 1 серпня Куті були окуповані румунськими та угорськими військами, союзниками Німеччини. Румунські солдати жорстоко поводитися з єврейським населенням. Видатних людей заарештовували і тримали в заручниках за значний викуп. Однак румунська присутність була недовгою, і місто залишалося під угорською військовою окупацією до кінця серпня 1941 року.

Німці захопили Куті у вересні 1941 р. Вони стягнули значну грошову контрибуцію з єврейської громади, конфіскували єврейське майно та посилили реквізицію робітників на примусові роботи. Були накладені суворі обмеження на особисте пересування, і євреї повинні були носити білу стрічку з синім Маген Давидом.

Як і в інших містах, німці вимагали створення юденрату (єврейської адміністративної ради) для управління єврейськими справами в Кутах. При цьому юденрат в Кутах був адміністративно підпорядкований юденрату в сусідній Коломиї. Першим головою юденрату був Менаше Мендель.

У жовтні 1941 р. Коломийський юденрат під головуванням М. Горовиця намагався стягнути значний грошовий збір в Кутах. Менаше Мендель

²²Точний час заснування цвинтаря невідомий. За датами на збережених могильних плитах можна припустити, що цвинтар виник у першій половині XVIII ст. Вперше він зустрічається на картах 1880-х років. Пізніше його позначили на карті 1939 року. URL: <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/kuty-jewish-cemetery/>

відмовився виконати це прохання, мотивуючи це тим, що громада Кутів уже сплатила свою частку внеску. Як наслідок, його було звільнено з посади та замінено більш поступливим Зігмундом Тілінгером. Під головуванням Тілінгера юденрат в Кутах залишався загалом поступливим і підкорявся командам Горовіца та німців.

У час німецької окупації були знищені майже всі євреї: 9 квітня 1942 року німці вбили 1038 осіб, 15 серпня цього ж року заарештували, а згодом розстріляли у Шепарівському лісі 1181 особу єврейської національності.

Родина Кац. Перетц і Берта та їхні діти Рут і Манфред. До Другої світової війни проживали у Кутах. Убиті під час Шоа.²³

Герман Панкер. До Другої світової війни проживав у Кутах. Убитий під час Шоа.²⁴

²³URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/15231560>

²⁴URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/13917594>

Ланчин, залізничний вокзал. 1910 р.²⁶

Засновник першої галицької династії — князів Ростиславичів — Ростислав-Михайло Володимирович (1038—1067 рр.) був одружений з дочкою угорського короля Бели I, яка називалася Ілоною (Оленою), в тогочасних літописах її іменували **Ланкою**. На честь неї і було назване селище Ланчин. За іншими теоріями назва села походить від виразу «ланчий» або ж від пол. *Łączyć* — «з'єднувати».

Згадується 16 жовтня 1475 року в книгах галицького суду.²⁷

У податковому реєстрі 1515 року документується 2 лани (близько 50 га) оброблюваної землі²⁸.

У XIX столітті — село державної власності (в поодиноких джерелах XIX ст. згадується як містечко) Надвірнянського повіту Королівства Галичини.

Станом на 1880 р. мало 2947 мешканців, греко-католицьку парафію, однокласову державну сільську школу. Мало власну символіку — печатку з зображенням коси й серпа, відбитки якої збереглися в колекції документів львівського краєзнавця А. Шнайдера.²⁹

У архівних документах за 1595 рік зустрічаємо згадку про місто Ланчин, що на той час було аграрним. Більша частина його жителів займалася

²⁵ Łanczyn //Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wiek», 1884. — T. V. — S. 583. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_V/583

²⁶URL: <https://polona.pl/item-view/1449048c-a879-49d3-83d3-b3a5d74e2435?page=0>

²⁷Akta grodzkie i ziemskie, T.12, s.375, № 3820 (лат.). URL: <https://polona.pl/preview/10587f96-fd5a-4871-a0cd-ed24d009b8f5>

²⁸Zródła dziejowe. Tom XVIII. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Cz. I. Ziemie ruskie. Ruś Czerwona. s. 173 — Warszawa: Skład główny u Gerberta I Wolfa, 1902. — 252 s.

²⁹ЛНБ ім. В. Стефаніка. Ф. 144. Оп. 7. Спр. 13. Арк. 123 зв., 125, 140 зв., 141.

сільським господарством, скотарством, та звичайно ж, видобуванням солі³⁰. У 1939 році Ланчинське родовище було найпотужнішим на Гуцульщині (тут видобували 7200 т кухонної солі).

Єврейська громада³¹

У 1910 році в Ланчині проживало близько 800 євреїв, у 1921 р. – 383 (9,3%), в 1931 році – близько 500 євреїв, у 1939 р. – 430 євреїв (8,5%).

У 1910 році в Ланчині було 3 синагоги і 4 молитовні будинки.

Рабином на початку 20 століття був Шолом Рубінштейн.

У 1920-30-х роках. в Ланчині діяли відділи різних єврейських партій і організацій.

Напередодні Другої світової війни у Ланчині мешкало 430 євреїв. Більшість із них жила за рахунок торгівлі.

Село було окуповане нацистами на початку липня 1941 року.

Навесні 1942 року в селі розстріляли 200 євреїв³², решту виселили до гетто Надвірної і там розстріляли.

Василь Б., 1930 р.н., згадує: «Масові розстріли тривали тричотири дні поспіль. Одного разу я проходив повз і побачив це. Потім я туди не ходив, бо німці могли мене вбити. Масовий розстріл відбувався у лісі за залізницею. Ліс називається «Садки». Після того, як на вантажівках привезли до лісу, євреїв змусили роздягнутися і по одному пройти по дощці». За словами свідка, на місці було три

братські могили. (Свідок №1856, допитаний у Ланчині 09.09.2013).³³

³⁰ 1251/A |Wniosek posła inż. Jędrzeja Moraczewskiego i towarzyszy w sprawie powiększenia produkcji solin, obniżenia ceny soli i poprawy bytu robotników salinarnych...” Wiedeń, 18.6.1912. URL: <http://sbc.org.pl/Content/198986/PDF/198986.pdf>

³¹ Російська єврейська енциклопедія; Холокост на території ССРСР: Енциклопедія / Гл. ред. И. А. Альтман. - М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Научно-просветительный Центр «Холокост», 200; URL:<https://myshtetl.org/lvovskaja/lanchyn.html>

³² Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

³³ URL: <https://yahadmap.org/#village/lanchyn-anczyn-ivano-frankivsk-ukraine.640>

Анна Маргуліс (Anna Margulies), уроджена Маутнер (Mautner), народилася в Ланчині у 1892 році. Анна була вбита під час Шоа.³⁴

Сара Шенкар (Sara Schenkar), уроджена Кремер (Kremer), народилася в Ланчині у 1907 році. Сара була вбита під час Шоа.³⁵

Ланчин, територія єврейського цвинтаря.³⁶

³⁴URL: <https://collections.yadvashem.org/en/photos/14200608>

³⁵ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/photos/14247512>

³⁶ Точний час заснування цвинтаря невідомий. Спочатку він зустрічається на австрійських картах 1880-х років, а згодом на польських картах 1939 року. Найстаріший збережений надгробок відноситься до середини XIX століття. За словами місцевих жителів, кладовище було частково зруйноване за радянських часів. Зараз на цвинтарі залишилося приблизно 30 мацев, найдавніша з тих, на якій збереглися написи, що читаються, датується 1840 роком. Наприкінці червня 2021 р. надійшло одразу кілька сигналів про те, що цвинтар хочуть забудувати. Директор Івано-Франківської єврейської громади Ігор Перельман оперативно виїхав на місце для зустрічі із головою ВТГ Надією Данилюк, яка запевнила, що громада не допустить будівництва на єврейському цвинтарі. Для захисту цвинтаря було прийнято рішення про установку пам'ятного знака, також по периметру цвинтаря забетоновано 6 стовпів для позначення кордонів, а сам цвинтар прибрано. Ці заходи було вжито Івано-Франківською єврейською громадою за фінансової підтримки Об'єднаної єврейської громади України. URL:<https://www.esjf-cemeteries.org/survey/lanchyn-jewish-cemetery/>;URL:[HTTPS://JEWISHNEWS.COM.UA/SOCIETY/SPASENO-OT-ZASTROJKI-EVREJSKOE-KLADBISHNE-V-PGT-LANCHIN-IVANO-FRANKOVSKOJ-OBLASTI](https://JEWISHNEWS.COM.UA/SOCIETY/SPASENO-OT-ZASTROJKI-EVREJSKOE-KLADBISHNE-V-PGT-LANCHIN-IVANO-FRANKOVSKOJ-OBLASTI)

Ланчин, мацева на території єврейського цвинтаря.

Ланчин, пам'ятний знак на території єврейського цвинтаря. 2021 р.

Лисець.³⁸

У 1474 р. село Лисець згадується як Lysecz в Актах Земських (том XII³⁹), як власність галицького каштеляна Якуба Бучацького гербу Абданк (Habdank). Відоме як село Мочар з 1628 року, Лисець з 1652 року.

Ліквідація Австрією різних привілеїв для інших народностей у 70-80-х роках XVIII ст. призвела до швидкого злиття вірменських поселенців з польською народністю вже в наступному столітті. Лише невелика частина, переважно збіднілих вірменських ремісників та торговців у містечках і селах, злилася з українським народом, розділивши з ним його подальшу долю.

З огляду на сказане вище, не викликає здивування той факт, що в Лисці в 1895 р. зафіксовано 12⁴⁰, а в 1927 році тільки 3 вірмени⁴¹. Щодо інших народностей містечка, то українські церковні джерела стверджують наявність у Лисці, Ксьондзівці і Стебнику 800 євреїв та 400 латинян (поляків та окатоличених українців) у 1895 році. 1935 році: вказані населені пункти нараховували 330 євреїв та 466 латинян⁵.

³⁷Łysiec) // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1884. — Т. V. — S. 860. (пол.). http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_V/860; Гаврилів Б. Нариси історії Лисця (1628–1998) / Б. Гаврилів, В. Скоромовський, В. Харитон. – Івано-Франківськ, 1999. – 45 с. URL:<https://web.archive.org/web/20170304035828/http://www.info-library.com.ua/libs/kraeznavstvo/32-lysec.html>

³⁸ URL: <https://castles.com.ua/lysiec.html>

³⁹ Akta grodzkie i ziemskie, T.12, s.355, № 3623. URL: <https://polona.pl/preview/10587f96-fd5a-4871-a0cd-ed24d009b8f5>

⁴⁰ Шематизм греко-католицької єпархії Станіславівської (надалі Шематизм). — 1895. — С. 124.

⁴¹ Шематизм... — Станіславів, 1927. — С. 99.

Етнічна структура населеного пункту станом на 1 січня 1939 р. виглядала так: усього населення — 2090, з них українці — 1180, поляки — 150, євреї — 300, німці з вірменами та інші народності — 30, латинники — 430 осіб.⁴²

У 1940 р. містечко стало селищем міського типу й було районним центром до початку 60-х років. У 1939 р. кількість жителів селища знову зменшилась за рахунок єврейського і польського населення, яке масово втікало в Польщу та Європу внаслідок наступу радянської армії.

Черговий демографічний спад у селищі, як і повсюдно у краї, припадає на період Другої світової війни. Німецькі окупанти знищили тут та навколишніх селах 782 мирних жителі, в т. ч. значну кількість євреїв, вивезли на каторжні роботи до Німеччини 1409 осіб.⁴³

Лисець, вул. Фабрика. 1905р.⁴⁴

Єврейська громада⁴⁵

У 1765 році в Лисці проживало 126 євреїв, у 1880 р. – 983 (41,6%), у 1900 р. – 1095 (43,8%), у 1921 р. – 275 євреїв (17,6%) у 1939 році – 300 євреїв.

З 1870 р. рабином був Єгуда-Гершон Пікгольц, у 1910-х роках – Нахман Гуревич, потім – Ефраїм-Фішл Гуревич.

У 1920-30-х роках у Лисці діяли відділи різних єврейських партій та організацій.

У поселенні в 1941-1942 роках нацисти знищили кілька десятків євреїв.

У 1942 році з Лисця та навколишніх сіл було депортовано 680 євреїв в Станіславів і розстріляно.

⁴² Копчак С., Мойсеєнко В., Романюк М. Етнічна структура та міграції українського населення Прикарпаття (Статистико-демографічне дослідження). — Львів. — 1996. — С. 202—205.

⁴³ ОДА, м. Івано-Франківськ, ф. Р—909, Оп. І, Спр. 64 а, Арк. 110.

⁴⁴ URL: <https://poliart.biz/pocztowki/112527-lysiiec-ul-fabryka-licec-ylicya-fabrika.html>

⁴⁵ Холокост на території ССРСР: Енциклопедія / Гл. ред. И. А. Альтман. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Научно-просветительный Центр «Холокост», 2009; Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. — С. 58. — 98 с. http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

Скупі архівні дані стверджують, що за 3 роки окупації померло після допитів і тортур 4, піддавались арештам, побоям і насильству 9, вбито бомбами і снарядами 4 особи.⁴⁶ Крім того, фашистами розстріляно 782 мирних жителів Лисця та навколишніх сіл, з них 199 становили євреї.⁴⁷ Місцеве українське населення всесторонньо допомагало євреям, переховуючи їх від арештів, концтаборів, небезпеки знищення.

		
<p>Фріда Петранкер (Frida Petranker), уроджена Генгер (Genger), народилася в Лисці у 1901 році. Фріда була вбита під час Шоа.⁴⁸</p>	<p>Аарон Тейтлер (Aaron Teitler) народився в Лисці у 1880 році. Він був купцем. Аарон був убитий під час Шоа.⁴⁹</p>	<p>Леа Бренгольц (Lea Brenholz), народилася в Лисці у 1895 році. Леа була вбита під час Шоа.⁵⁰</p>

Лисець, єврейський цвинтар. 2019 р.⁵¹

⁴⁶ ОДА, Ф. Р-98 с., Оп. I, Спр. 21, Арк. 69.

⁴⁷ ОДА, Ф. Р-98 с., Оп. I, Спр. 21, Арк. 2, 2а, 3.

⁴⁸ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/13919065>

⁴⁹ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/14007838>

⁵⁰ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/13939775>

⁵¹ Точний час заснування цвинтаря невідомий. Згідно з базою даних VAAD, найстаріший надгробок відноситься до середини XVIII століття. Найстаріший надгробок, знайдений експедицією ESJF, відноситься до кінця XVIII століття, тож можна припустити, що кладовище виникло саме в цей період. Спочатку він з'являється на Третньому військовому огляді Австро-Угорської імперії 1880-х років. URL: <https://myshtetl.org/lvovskaja/lysets.html>; URL: <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/lysets-jewish-cemetery/>

Маріямпіль, ринок. 1930 р.⁵³

Маріямпіль розташований за вісім кілометрів від залізничної станції Сзупіль. Він, очевидно, був заснований у другій половині XVII століття.

Маріямпіль мав Магдебурзьке право з 1667 року.

Польська князівська династія Яблоновських володіла Маріямполем майже 190 років, її представники сприяли його закладенню, розвитку. Після смерті у 1702 р. Станіслава Яблоновського Маріямпіль успадкував його син Ян Станіслав Яблоновський — руський воєвода, вчений і письменник. За його вказівкою було споруджено дерев'яний парохальний костел Святої Трійці, у який перенесено ікону Марії.

Для активізації торгівлі до Маріямполь у XVIII ст. Яблоновські запросили єврейських купців, які забудували Ринкову площу крамницями-помешканнями. Під час свого найбільшого зросту в 1898 р. населення Маріямполь становило 4135 осіб, з яких 2020 — римо-католиків, 1265 — греко-католиків та 850 юдеїв (більшість римо-католиків становили нащадки місцевої галицької шляхти і лиш населення присілка Вовчків майже повністю складалося з нащадків колоністів з Мазурщини). До початку 1-ї світової війни всі три громади жили неконфліктно.

У XIX ст. продовжувався й економічний розвиток містечка. З часу свого заснування Маріямпіль був вотчиною будівників. Найактивніше в ньому розвивалися будівельні та деревообробні ремісничі об'єднання. Дещо менше

⁵²Skorowidz gmin Rzeczypospolitej Polskiej. — Warszawa, 1935. URL:<https://www.pbc.rzeszow.pl/dlibra/show-content/publication/edition/2293?id=2293&dirids=1>; Маріямпіль - місто Марії [Текст] / З. Федунків [та ін.]. - Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2003. - 144 с.: іл. - ISBN 966-8265-22-x

⁵³URL: <https://polona.pl/item-view/a20dbd11-51f0-46d4-bb1e-8f49371abfe7?page=0>

кваліфікованих спеціалістів мав ковальський цех, але в порівнянні з іншими населеними пунктами три маріямпільські кузні були досить великими й виготовляли на той час чимало продукції. Найбільшим серед ремісничих об'єднань був гонтарний цех. Виготовлені в містечку гонтові покрівлі у 1844 р. експонувалися на міжнародній виставці у Відні. Будівельники своєю майстерністю також славилися далеко за межами краю. Зведеними громадськими й житловими спорудами маріямпольяни залишили по собі слід майже по всій Галичині.

Тут було дві українські греко-католицькі церкви, синагога та польський костел.

У 18 столітті Маріямпіль був зосереджений навколо двох монастирів (один з них, ордену капуцинів, був закритий у 19 столітті).

Практично містечко існувало в тіні двох великих міст: Галича за 15 кілометрів і Станіслава за 18 кілометрів. Під час Першої світової війни Маріямпіль постраждав від руйнівних дій російських завойовників (1914-1915 рр.).

Гміну Маріямпіль-місто було утворено 1 серпня 1934 р. у межах адміністративної реформи в II Речі Посполитій із тогочасних гмін: Водники, Вовчків⁵⁴, Дубівці, Лани, село Маріямпіль, місто Маріямпіль⁵⁵.

17 січня 1940 р. гміну ліквідували, а її територія увійшла до новоствореного Жовтневого району⁵⁶. Гміна була відновлена на час німецької окупації з липня 1941р. до липня 1944 р.

Найтрагічнішими для Маріямполья були 1939-1950 роки. Після першого приходу Радянської влади в 1940 р. було депортовано в Сибір сім'ї церковних активістів та близько 20 польських родин. 19 грудня 1941 р. вже німецьке гестапо розстріляло 12 патріотично налаштованих маріямпольян та членів ОУН.

За словами уродженця села професора Івано-Франківського національного медичного університету Володимира Боцюрка, в роки війни була знищена вся єврейська громада Маріямполья – 300 людей, серед них і вагітні жінки. Частину розстріляли одразу, деякого вивезли до Станіславського гетто, не врятувався ніхто.⁵⁷

Єврейське кладовище, найстарше поховання якого датоване 1730 р., було знищене повністю, а бароковими надгробками німецька влада наказала вистелити тротуари.

⁵⁴Міста і села Галицького району: історія, пам'ятки, особистості [Текст] / П. Арсенич [та ін.]; ред. кол. В. Баран; Науково-редакційний відділ при управлінні культури Івано-Франківської облдержадміністрації. - Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2001. С. 32. – 784 с. - Бібліогр.: с. 762-768. - ISBN 996-7363-74-0

⁵⁵ Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 14 lipca 1934 r. o podziale powiatu stanisławowskiego w województwie stanisławowskim na gminy wiejskie.

⁵⁶Міста і села Галицького району: історія, пам'ятки, особистості [Текст] / П. Арсенич [та ін.]; ред. кол. В. Баран; Науково-редакційний відділ при управлінні культури Івано-Франківської облдержадміністрації. - Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2001. С. 29. – 784 с. - Бібліогр.: с. 762-768. - ISBN 996-7363-74-0

⁵⁷ На Прикарпатті встановили пам'ятник євреям, загиблим у роки війни URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/2213787.html>

Маріямпіль, початкова школа, 1930 р.⁵⁸

Єврейська громада⁵⁹

Перші євреї оселилися в Маріямполі в другій половині XVII століття. Спершу маріямпольська громада підпорядковувалася єзупільській, і навіть сума подушного податку, яку нарахували маріямпільським євреям у 1717 р., була віднесена до обох громад разом – разом 215 злотих.

У другій половині XVIII століття Маріямпільська громада була самостійною. У 1765 році вона опікувалася 69 євреями в 11 прилеглих селах.

У 1785 році в Маріямполі була заснована школа для єврейських дітей, заснована Г. Гомбергом⁶⁰. У тій школі викладали два вчителі: Гершель Тобак і Яків Каймс.

У XVIII столітті євреї Маріямполя заробляли переважно на оренді, шинкарстві, корчмарстві та торгівлі.

⁵⁸ URL: <https://polona.pl/preview/c26cee52-87ad-4f94-89f5-1025b0cbfeff>

⁵⁹ Pinkas Hakehillot Polin: Encyclopedia of Jewish Communities, Poland, Volume II, page 307-308. URL: https://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_poland/pol2_00307.html

⁶⁰ Герц Хомберг (Naphtali Herz Homberg) народився в Лібені в 1749 році. Він вивчав Талмуд у Празі, Пресбурзі та Гросс-Глогау, а в сімнадцять років почав вивчати загальну літературу. Читання «Емілія» Руссо пробудило в ньому бажання присвятити себе педагогіці. За імператора Йосифа II статус євреїв в Австрії зазнав повної зміни. Німецькі звичайні школи мали бути запроваджені в єврейських громадах, але не було людей, які могли б організувати ці школи та взяти на себе відповідальність за публічне навчання. Хомберг вирішив повернутися на батьківщину. Будучи дуже рекомендованим Мендельсоном, він був призначений (1784) суперінтендантом усіх німецько-єврейських шкіл Галичини. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Herz_Homberg

У 19-20 століттях більшість євреїв Маріямполь заробляли на існування дрібною торгівлею (особливо на місцевих ярмарках), а також ремеслом.

У 1912 році в Маріямполь сталася пожежа, яка знищила будинки та крамниці євреїв. Багато хто залишився без даху над головою.

Єврейське містечко не оговталось від знищення аж до початку Другої світової війни. Багато його жителів виїхали жити у великі міста. Деякі емігрували за кордон. Спроби реабілітації громади не дали результату.

Герц Хомберг

Благодійний фонд, створений у 1927 році, припинив свою діяльність у 1933 році. На виборах до міської ради 1927 року не було обрано жодного єврея.

Серед відомих нам рабинів громади Маріямполь: рабин Моше, син рабина Аарона (обіймав місце рабина в Маріямполь в 1747 р.); рабин Мордехай, син рабина Йони (який у 1765 р. підписав список головних платників податків як рабин Єзуполь та Маріямполь); Рабин Еліезер, син Мешулама-Іссахара Га Леві Іш-Горвіца, автора Divrei Halacha та Ateret Zekeinim, служив у 1851-1857 роках.

Рабин Еліезер переїхав служити до Рогатина, де й помер у 1869 році. Його син рабин Ефраїм Фішель Горвіц успадкував від нього рабинат. У 1905 році ребе Моше, син рабина Давида Горвіца, онук рабина Еліезера, був призначений у 1905 році.

У перші роки після Першої світової війни в Маріямполь служив рабин Гершон Фогельман. Його посаду після 1929 року успадкував рабин Зеєв-Вольф Хеллер (помер у період Голокосту).

Традиційний дух панував у Маріямполь аж до Першої світової війни. Сіоністський рух майже не пробивався.

Діти вчилися тільки в хедерах. Близько 100 з них вивчали Талмуд-Тору, встановлену в 1906 році. Ще в 1931 році рабин міста заборонив траурні збори в синагозі на дату смерті Б. З. Герцля.

У наступні роки були створені сіоністські молодіжні організації: Хашахар, Ачва, Ханоар Хатціоні, Акіба. Очевидно, ці організації створювалися з перервами.

За словами уродженця села професора Івано-Франківського національного медичного університету Володимира Боцюрка, в роки Другої світової війни була знищена вся єврейська громада Маріямполь – 300 людей, серед них і вагітні жінки. Частина розстріляли одразу, деякого вивезли до Станіславського гетто, не врятувався ніхто.⁶¹

⁶¹ На Прикарпатті встановили пам'ятник євреям, загиблим у роки війни URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/2213787.html>

Очевидно, євреїв цього містечка було депортовано до Станіславського гетто та вбито в таборі «Рудольф»⁶² разом із рештою євреїв, зосереджених там з околиць, або їх депортували до табору смерті в Белжець.

Маріямпіль, єврейське кладовище. 2023 р.⁶³

⁶² Едвард Харвітт, який народився у Станіславові, свідчить про вбивства євреїв у млині Рудольфа в місті. У цій будівлі до 1939 р. розміщувався один із найбільш потужних млинів краю, який належав власнику Рудольфу. У період окупації міста нацисти зробили тут з квітня до жовтня 1942-го «табір» для євреїв, який став справжнім «млином смерті». У радянські часи та ще в 1990-х – 2000-х тут діяла швейна фабрика, нині у реконструйованій будівлі – офісні й торговельні приміщення. URL: https://www.youtube.com/watch?v=cfKxhw0F_rY&ab_channel=YadVashem

⁶³ Точний період заснування цвинтаря не встановлено. На старих картах його не позначали. Нині від цвинтаря та його меж не видно жодних слідів. Єврейське кладовище, найстарше поховання якого датоване 1730 р., було знищене повністю, а бароковими надгробками німецька влада наказала вистелити тротуари. 7 листопада 2010 р. у селі Маріямпіль відкрили пам'ятний знак на честь євреїв, які загинули в часи Другої світової війни. Автор монумента — лауреат Національної премії ім. Т. Шевченка Василь Вільшук. На пам'ятнику, виготовленому з місцевого каменю, трьома мовами – на івриті, українською та англійською написано, що це пам'ять про тих земляків-євреїв, які загинули у 1941-1944 роках. Пам'ятний знак встановили завдяки громадській організації «Комітет з відродження Маріямполь», яка виграла грант Фонду Ротшильда (Велика Британія). Частину коштів виділив Євразійський єврейський конгрес.

URL:<https://www.esjf-cemeteries.org/survey/mariiampil-jewish-cemetery/>; URL:<https://www.radiosvoboda.org/a/2213787.html>
URL:<https://www.facebook.com/photo?fbid=1719641668527874&set=pcb.1719641751861199>

передгір'ях Карпат з глибини 2288 м. промисловий приплив нафти обсягом більше 20 т за добу. Запаси оцінюють в 29 млн. т нафти.

Микуличин, 1925 р.

Єврейська громада⁶⁹

Євреї проживали в Микуличині з кінця ХІХ століття.

У 1920-30-х роках у Микуличині діяли осередки різних єврейських партій та організацій. Рабином був Мойше Канол.

У 1921 році в Микуличині проживало 552 євреї (10,4%), у 1939 р. – 350 євреїв (7,1 %).

30 червня 1941 року Микуличин окупували угорські війська. У середині липня в село увійшли загони вермахту. Був створений юденрат.

У жовтні 1941 року було розстріляно кілька сотень місцевих євреїв і євреїв, депортованих з Угорщини. Загалом у селі було вбито 675 євреїв.

Праведники народів світу⁷⁰

Через два дні після початку війни та окупації Микуличина угорськими військами родину Привлерів помістили у гетто і зобов'язали носити жовті «магендавіди». На початку окупації загинув 101-річний дід Макса Привлера: не витримавши знущань, він помер від серцевого нападу⁷¹.

Коли начальник місцевого гестапо дізнався, що млин та Делятинський лісозавод сім'ї Привлер обладнані за останнім словом техніки, він вирішив

⁶⁹ Холокост на території СССР: Энциклопедия / Гл. ред. И. А. Альтман. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Научно-просветительный Центр «Холокост», 2009; URL: <https://myshtetl.org/lvovskaja/mykulychyn.html>

⁷⁰ Еврейские герои: Макс Привлер, ребенок-солдат, спасся в Холокосте и борется с террором. URL: <https://www.vesty.co.il/articles/0,7340,L4959243,00.html>; <https://collections.yadvashem.org/en/righteous/4035641>;

⁷¹ «Я пережил три казни, убил два десятка нацистов». URL: detaly.co.il/ya-perezhil-tri-kazni-ubil-20-natsistov/

відібрати їх та подарувати своєму батькові у Німеччині. Батька Привлера зобов'язали демонтувати завод та відправити його до Німеччини.

18 березня 1942 року, одразу після закінчення робіт з демонтажу підприємства, Макс Привлер та його батько були заарештовані гестапівцями. Його мати Малку з трьома дітьми відправили до гетто Станіслава⁷².

20 березня 1942 р. біля притоки річки Прут місцевих євреїв разом із

Макс Привлер

батьком Макса Привлера розстріляли. За секунду до пострілів батько встиг зіштовхнути Макса Привлера в яму і, впавши, наклав сина своїм тілом⁷³. Вночі дитина вибралась з-під гори трупів і прийшов до хати Євдокії і був врятований українською родиною Євдокії⁷⁴. Євдокія Боюк (Німчук) жила з батьками-хліборобами та чотирма братами і сестрами в селі Микуличин Станіславівського повіту (сьогодні Микуличин Івано-Франківського району).

Він сказав їй, що його батьків і сестру було вбито, і що він і його батько також були серед тих, кого вбили. Але як тільки пролунали перші

постріли, батько Макса наклав тіло сина своїм, і Макс неушкодженим впав у відкриту могилу. Згодом, коли Макс отямився, він виліз із купи трупів і побіг до Німчуків, щоб розповісти Євдокії про долю своєї родини. Євдокія обмила єврейську дитину і переодягнула йому забризканий кров'ю одяг.

Коли Євдокія зрозуміла, що її сім'я попала під підозру німецької влади, Макс покинув її дім і поїхав до Станіславівського гетто. Євдокія також втекла з дому й поневірялася, поки не знайшла роботу в селі Серафинці, що поблизу міста Городенка, у домі вдівця Івана Боюка, батька двох малолітніх дітей. Згодом Євдокія та Боюк одружилися, і вона стала мамою його дітей.

Одного разу Євдокія помітила в селі Макса, який ходив і збирав милостиню. Євдокія зраділа Максусу, відвела його додому і розповіла про нього чоловікові. Потім вони дали Максусу поїсти і запросили його повернутися, коли він захоче. І справді, після втечі з гетто Макс попрямував до дому Боюків, де три місяці переховувався в їхній коморі.

Пізніше Макс заявив, що якби Боюки його не взяли, він би не пережив війни. Через підозри сусідів наприкінці 1942 року Макс змушений був

⁷²Спасенный украинцами еврейский ребенок-солдат: «Я уничтожил два десятка нацистов». URL: <http://archive.hadashot.kiev.ua/nomer-gazety-2/no-5may-2020-iyar-5780>

⁷³Еврейские герои: Макс Привлер, ребенок-солдат, спасся в Холокосте и борется с террором. Vesty (9 мая 2017). URL: <https://www.vesty.co.il/articles/0,7340,L-4959243,00.html>

⁷⁴ The Righteous Among the Nations Database. The Righteous Among the Nations Database. URL: <https://www.yadvashem.org/holocaust/this-month/may.html>

покинути дім Боюків. Невдовго працював пастухом, а потім пішов до партизанів. Влітку 1943 року Макс із друзями-партизанами відвідав Боюків, які навіть допомагали їм у питаннях розвідки.

У 1990-х роках Макс Привлер емігрував до Ізраїлю.

18 червня 1998 року Яд Вашем визнав Євдокію Боюк (Boyuk Yevdokia) та Івана Боюка (Boyuk Ivan) Праведниками народів світу.

Пам'ять

Клара Розмарін (Klara Rozmarin) народилася в Микуличині. До Другої світової війни проживала в Микуличині. Клара була вбита під час Шоа.⁷⁵

Єгуда Розенталь (Jehuda Rosenthal) – був торговцем лісом. До Другої світової війни проживав у Микуличині. Єгуда був убитий під час Шоа.⁷⁶

Микуличин, єврейський цвинтар.⁷⁷

⁷⁵ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/13994577>

⁷⁶ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/photos/search-results/Mykulychyn?page=1>

⁷⁷Точний період заснування цвинтаря не встановлено. На старих картах він не був позначений, але найстаріший збережений надгробок відноситься до середини XIX ст., тож можна припустити, що цвинтар виник у цей період. URL: <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/mykulychyn-jewish-cemetery/>

Надвірна, 1901 р.⁷⁹

Уперше згадується місто 1589 року в протестації, яку подав до суду М. Куропатва. В документі йдеться про напад татар на Галичину, внаслідок якого було знищено право власності автора протестації на села Пнів, Битків, містечко Надвірна.

1591 року Надвірній було надане Магдебурзьке право і вона отримала статус міста.

Від 1805 р. в місті почало діяти камеральне управління (тобто державне). Основним органом влади була рада. Староста тепер очолював тільки міський суд.

Влітку 1893 р. розпочалося спорудження залізничної гілки Станіслав — Вороненка, яка мала проходити через місто. В ньому взяли участь сотні спеціалістів з Італії, Австрії, Німеччини. Крім того, до робіт залучалися багато місцевих жителів. Перший пробний поїзд пішов новобудованою колією 21 жовтня 1894 р., а офіційне відкриття залізниці, на якому були присутні урядовці зі Львова та Відня, відбулося 19 листопада.

З 23 грудня 1920 року Надвірна була частиною Станіславівського воєводства Польської Республіки.

⁷⁸Nadwórna // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wiek», 1885. — T. VI. — S. 866. (пол.).URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_VI/866

⁷⁹URL: <https://kresy.org.pl/10224398,foto.html?idEntity=8627871>

1 вересня 1939 німецькі та радянські війська напали на Польську Республіку, почалася Друга світова війна.

Надвірна, вокально-танцювальна група. 1935 р.⁸⁰

Єврейська громада⁸¹

Перші євреї з'явилися в Надвірній на початку 16 століття, оскільки вже в 1594 році є замітка, що єврейська громада Надвірної постраждала під час козацького повстання Северина Наливайка. Організована єврейська громада з'явилася в Надвірній на початку XVIII століття, оскільки найдавніші збережені похоронні записи датуються 1709 роком.

Франкістський рух мав великий вплив на єврейську громаду. У Надвірній була своя місцева хасидська династія. Його заснував Ісахар Бер Лейфер із Надвірної, званий «Берці». Він був сином рабина Іцхака з Калуша (брата відомого лідера хасидів Меєрла з Перемишля), онуком рабина Арона Лейба з Перемишля та правнуком рабина Меїра, якого звали Великий (Га-Гадол) з Перемишля. Через Меїра Перемишльського династія була безпосередньо пов'язана зі своїм учителем і засновником хасидизму – Баал ШемТовам.

⁸⁰URL: <https://kresy.org.pl/10235548,foto.html?idEntity=8627871>

⁸¹Тарас Возняк Надвірна // Незалежний культурологічний журнал «І». – Львів, 2007. – № 48. URL:https://shron3.chtyvo.org.ua/Chasopys_Ji/N48_Hebreyskyu_use-svit_Halychyny.pdf?; Carmi I. (Otto Kramer), Nadworna; seferedutwe-zikaron, Tel Awiw 1975. URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/nadvornaya/nadvornaya.html>; URL:<https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/n/811-nadworna/99-historia-spoleczności/137722-historia-spoleczności>

У 1765 році в місті проживало 1002 євреї.

У 1772 році Надвірна увійшла до складу австрійського поділу. З 1 січня 1788 року євреїв зобов'язали використовувати нові, германізовані прізвища та сплачувати нові податки. Кагал було перетворено на адміністративну одиницю, а євреїв почали мобілізувати до війська.

У 1802 році помер релігійний лідер надвірнянських євреїв рабин Цві Гірш.

У 1830-х роках Шломо Коулер був рабином міста Надвірна.

З середини 19 століття в Надвірній почало розвиватися виробництво сирової нафти та озокериту (земляного воску), в якому активну участь брали євреї. У 1870 році єврейські підприємці відкрили в Надвірній пивоварню та сірникову фабрику. У 1880 році серед 6552 мешканців Надвірної було 4182 євреї.

У 1890-х роках у Надвірній з'явилися перші сіоністські групи. Тоді ж почалася еміграція до Америки. У 1890 році з 7227 мешканців міста лише 3618 були євреями. 2 листопада 1897 року в Нью-Йорку була створена асоціація Anszel Nadworna (Люди з Надвірної), яка побудувала синагогу на 5-й вулиці (630 East 5 St.) у Нью-Йорку.

У 1901 році Нахум бен Цві Гірш Бурштейн став рабином Надвірної. У 1907 році велика пожежа знищила майже 100 єврейських будинків. У 1912 році в Надвірній була відкрита перша світська єврейська школа, якою керували місцеві сіоністські організації.

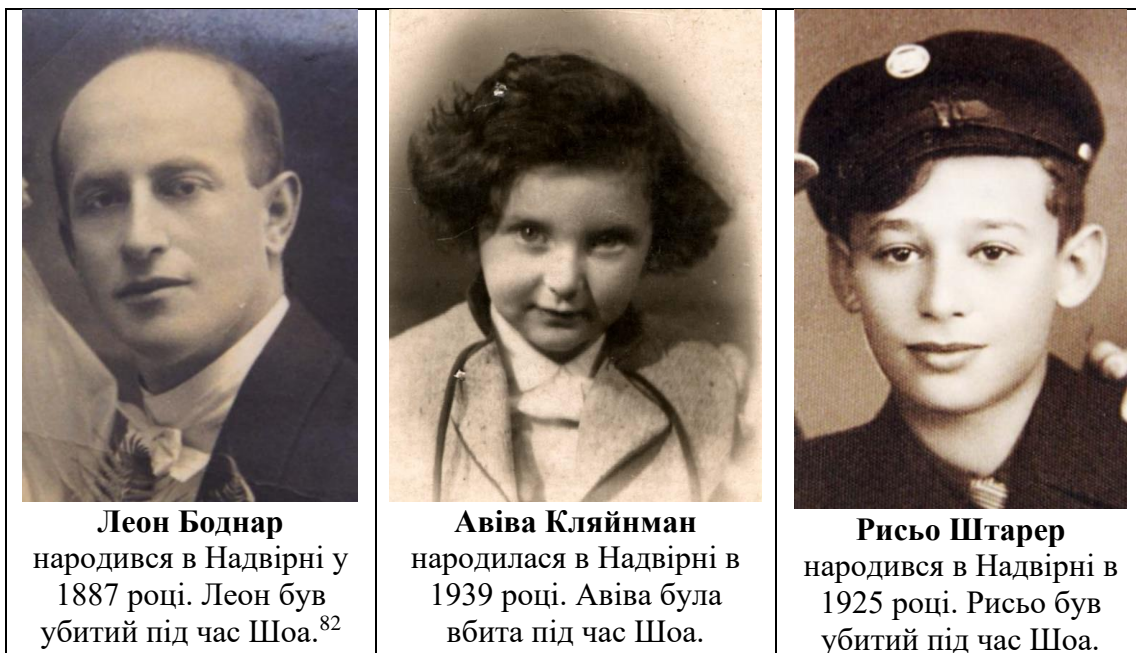
Коли почалася Перша світова війна, рабин Нахум Бурштейн залишився з громадою. Під час боїв частина міста знову згоріла. З серпня 1914 по липень 1915 фронт проходив на лінії Делятин — Надворна. 8 липня 1916 року розпочався Брусиловський наступ, який завдав місту ще більшої шкоди.

У жовтні 1918 р. Австро-Угорщина розпалася. Почалася польсько-українська війна, а згодом і польсько-радянська. Єврейська молодь організувала загони самооборони. Після війни, внаслідок епідемії та переслідувань, кількість євреїв у Надвірній зменшилася – у 1921 році їх було 2042 із 6062 мешканців.

У 1920-х роках у Надвірній, як і всюди, діяли осередки всіх єврейських політичних партій та організацій. У 1931 році, згідно з польським переписом, у Надвірній проживало 3437 євреїв. У липні 1941 року єврейське населення Надвірної збільшилося приблизно на 1000 осіб, внаслідок виселення угорською владою євреїв із Закарпаття.

У вересні 1941 р. Надвірна була окупована військами Вермахту; було створено юденрат, і невдовзі було розстріляно понад 900 євреїв. Навесні 1942 року окупанти створили гетто в Надвірній. У травні 1942 року до міста переселили євреїв з навколишніх міст: 73 особи з села Пасічна, 24 особи з села Стримба, 20 осіб з села Битків. У 1942 році в гетто від голоду та хвороб загинуло приблизно 800 євреїв, решту (близько 2,8 тис. осіб) восени 1942 року перевезли до Станіславова (тепер Івано-Франківськ) і там розстріляли.

Сьогодні у Надвірній можна побачити гебрейський кіркут. Раніше там було до 500 мацев. Сьогодні добра половина з них пропала. Найдавніші з датованих мацев відносяться до 1709 р.

Надвірна, єврейський цвинтар.⁸³

⁸²URL: <https://collections.yadvashem.org/en/photos/search-results/Nadvirna?page=1>

⁸³Достовірні джерела свідчать про існування єврейського цвинтаря в Надвірній з середини XVIII ст. (Проте в спогадах довоєнного періоду згадуються найдавніші надгробки середини XVII ст., що може викликати сумніви). За даними Надвірнянської меморіальної книги, цвинтар містив стару та нову частини. До Другої світової війни було два кам'яних охаліма – Мордехая з Надвірної та його родини та його брата Аарона Лейба. Цвинтар був каталогізований Єврейським проектом «Галичина та Буковина» у 2010 році. До цього каталогу було включено 248 надгробків, датованих періодом з 1762 по 2010 роки. Нещодавнє розчищення виявило ще кілька надгробків, тож кількість збережених надгробків наближається до 400.

URL: <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/nadvirna-jewish-cemetery/>

Нижнів, 1906 р.⁸⁵

4 лютого 1437 року – у записі № 141 «Найдавніших записів галицьких судів 1435-1475 років» «Актів городських і земських» фігурує Річ Трибух з Неснова (тобто Нижнева, лат. Ricz Tribuch de Nyesnow);⁸⁶ в записі № 145 фігурує пан Ігнат Кутиський з Неснова (очевидно, власник поселення; лат. dominus Ihnath Kutisky de Nyesznow⁸⁷ — суддя земський галицький, він же Ihnath de Cuthyszca de Nyesznow et Bratisznov⁸⁸).

Щодо перших письмових згадок про село, то їх можна знайти у Львівському державному історичному архіві. Наступна згадка походить із XV століття. У цьому документі говориться, що в 1441 році укладена угода про купівлю-продаж, за якою нижнівський шляхтич Зборислав купив у шляхтича з Петрилова два озера: Бик та Чернилів, заплативши 9 гривень, і таким чином дістав право ловити рибу в цих водоймищах і використовувати їх за власним бажанням.

У другому документі йде мова про те, що в 1474 році в галицькому суді розглядали справу про вбивство паном Феліусом із Нижнева батька пана Петра з Мокросаду. Суд виніс вирок, що винний повинен заплатити синові вбитого двоє коней вартістю 20 гривень, або, якщо розрахунок не буде проведено своєчасно, віддати в заставу село Галешів (сучасне Олешів).

⁸⁴ Niżniów / Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wiek», 1886. — Т. VII. — S. 169. (пол.). URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_VII/169; Czołowski Aleksander Z przeszłości Jezupola i okolicy, Lwów: [s.n.], 1890 (Lwów : Wł. Łoziński). — 163 s. — S. 48—49. URL: <https://polona.pl/preview/d8016dbf-fe27-4de0-8db6-93d23187cb22>

⁸⁵ URL: <https://kresy.org.pl/10030599,foto.html?idEntity=10027475>

⁸⁶ Akta grodzkie i ziemskie z archiwum t. zw. bernardyńskiego...— Lwów, 1887. — Т. XII. — S. 16. URL: <https://polona.pl/preview/10587f96-fd5a-4871-a0cd-ed24d009b8f5>

⁸⁷ Там же – С. 17.

⁸⁸ Там же – С. 467.

Костел і монастир сестер Непорочного Зачаття, Нижнів, до 1905 року.⁸⁹

У 1884 р проклали залізницю Станиславів – Гусятин і відкрили станцію Нижнів.

У XVIII ст. Нижнів привертає увагу польського магната Станіслава Яблоновського. Він фінансує будівництво нижнівського римсько-католицького монастиря і костьолу, хоча польського населення жило в цій місцевості дуже мало. 1740 року в селі створено римсько-католицьку парафію.

Монастирі Нижніва, які існували тут протягом XII-XIII – першої половини XX ст., до нинішнього дня не збереглися; зокрема, не збереглися римо-католицький монастир (кляштор) оо.паулінів, фундований у січні 1740 року дідичем Станіславом Вінцентієм Яблоновським (воєводою равським).

В австрійський період Нижнів отримав статус містечка.

Згідно з даними «Географічного словника Польського Королівства та інших слов'янських країв», виданого у 1886 році у Варшаві, у Нижневі проживало 4 232 мешканці, з них за віросповідним критерієм 2 900 греко-католиків, 780 євреїв, 552 римо-католики.⁹⁰

У 1921 році згідно з першим переписом, проведеним у Польщі, в Нижневі налічувалось українців – 2945, євреїв – 118, поляків – 1589 чоловік.⁹¹

⁸⁹ URL: <https://polona.pl/item-view/bdc61d1a-d13c-4fcd-820c-31d0dc436abf?page=0>

⁹⁰ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T. 7, s.170. Warszawa : nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego, 1880-1914. URL: <http://mbc.malopolska.pl/publication/113>

⁹¹ Pierwszy Powszechny Spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku: mieszkania ludność stosunki zawodowe tablice państwowe; Le Premier Recensement Général de la République Polonaise du 30 septembre 1921: logements population professions tableaux relatifs à la pologne entière. — Warszawa: Główny Urząd Statystyczny, 1927. URL: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/3/3b/Tablice_pa%C5%84stwowePolska_spis_powszechny_1921.pdf

У 1939 році в Нижневі проживало 4930 мешканців, з них 3230 українців-грекокатоликів, 955 українців-римокатоликів, 100 поляків, 650 євреїв і 5 німців.⁹²

Єврейська громада⁹³

Євреї проживали в Нижневі з XVIII ст. У 2-й половині XVIII століття створено громаду.

У 1765 році в Нижневі проживало 160 євреїв, в 1900 р. – 409 (8,4%), у 1921 р. – 451 (9,7%), у 1938 році – 685 євреїв.

У 1852–1907 рр. рабином був Іль-Міхл Гібнер, з 1907 р. — його зять Хаїм-Борух Гохберг (1865–1929), з 1929 р. — син останнього Шмуель-Мордхе (1890–1942).

У 1920-30-х роках у Нижневі діяли осередки різних єврейських партій та організацій.

У 1934 році відкрито школу з навчанням івритом, почав працювати спортивний клуб «Ха-Поель».

З липня 1941 р. Нижнів окупували угорські війська. 12 липня до села прибуло близько 1 тис. євреїв, депортованих з Угорщини, потім їх відправили до Станіслава (тепер Івано-Франківськ).

У серпні 1941 року в Нижнів увійшли німецькі війська. Були створені юденрат і єврейська поліція.

На початку травня 1942 року євреїв Нижнева депортували до гетто Станіслава.

Після визволення Нижнева 1 квітня 1944 року в село повернулося 10 євреїв.

Праведники⁹⁴

Співпрацювали до війни українська сім'я Паливодів та єврейська Бухвальдів. Проживаючи в селищі Нижнів Станіславської обл., вони підтримували приязні стосунки, оскільки глава сім'ї Бухвальдів торгував зерном і яйцями, а Григорій Паливода був одним з його постачальників.

У перший тиждень липня 1941 р., коли німці окупували цю територію, близько 800 євреїв Нижніва депортували в гетто міста Станіславів, де більшість із них було вбито, серед них – глава сім'ї Бухвальдів і його старший син. Його дружина, Броня Бухвальд, і двоє дітей, Леон і Люція, залишилися живими. Вони втекли зі Станіслава й повернулися в Нижнів, де стали шукати притулку в сім'ї Паливодів.

⁹² Кубійович В. Етнічні групи південнозахідної України (Галичини) на 1.1.1939. — Вісбаден, 1983. — с. 93. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/10893/file.pdf>

⁹³ Холокост на території СССР: Энциклопедия / Гл. ред. И. А. Альтман. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Научно-просветительный Центр «Холокост», 2009. — С. 989;

⁹⁴ Слободинський Д. К. Порятунк євреїв українцями у роки Другої світової війни: дис. ... к-та історичних наук: 07.00.01 – історія України / Слободинський Д. К.; Київський нац. ун-т. – Київ, 2015. – 234 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Slobodynskyi_Dmytro/Poriatunok_ievreiv_ukraintsiamy_u_roky_Druhoi_svitovo_i_viiny.pdf

Троє євреїв ховалися на горищі, Григорій і Марія дбали про чистоту в їх укритті й постачали підопічних їжею. Двічі в будинку Паливодів проводилися облави. Вперше один з поліцаїв, вийнявши пістолет, став погрожувати вбити Григорія Паливоду, якщо той не покаже йому, де ховаються євреї. Тоді Григорій узяв на руки маленьку доньку і присягнувся її життям, що він нікого не ховає⁹⁵.

Люція Бухвальд на шкільній фотографії 1936 року.⁹⁶

Вдруге, коли ввірвалися поліцаї, вони обшукали весь будинок, включаючи горище, але не знайшли Бухвальдів.

На початку 1944 р., коли Червона Армія наближалася до цієї місцевості, Бухвальди вирішили залишити будинок рятівників і вирушити в бік лінії фронту⁹⁷.

Паливоди нічого не знали про подальшу долю своїх підопічних аж до 1959 року, коли вони отримали листа від Броні з Канади, куди та іммігрувала разом з дітьми. 22 жовтня 1998 року Яд Вашем удостоїв Григорія та Марію Паливода почесним званням «Праведник народів світу» (номер справи М.31.2/7823)⁹⁸.

І тепер, через вісім десятиліть, після початку російської спецоперації в Україні, нащадки родини Бухвальд запропонували підтримку і притулок сім'ї, яка свого часу їх врятувала.

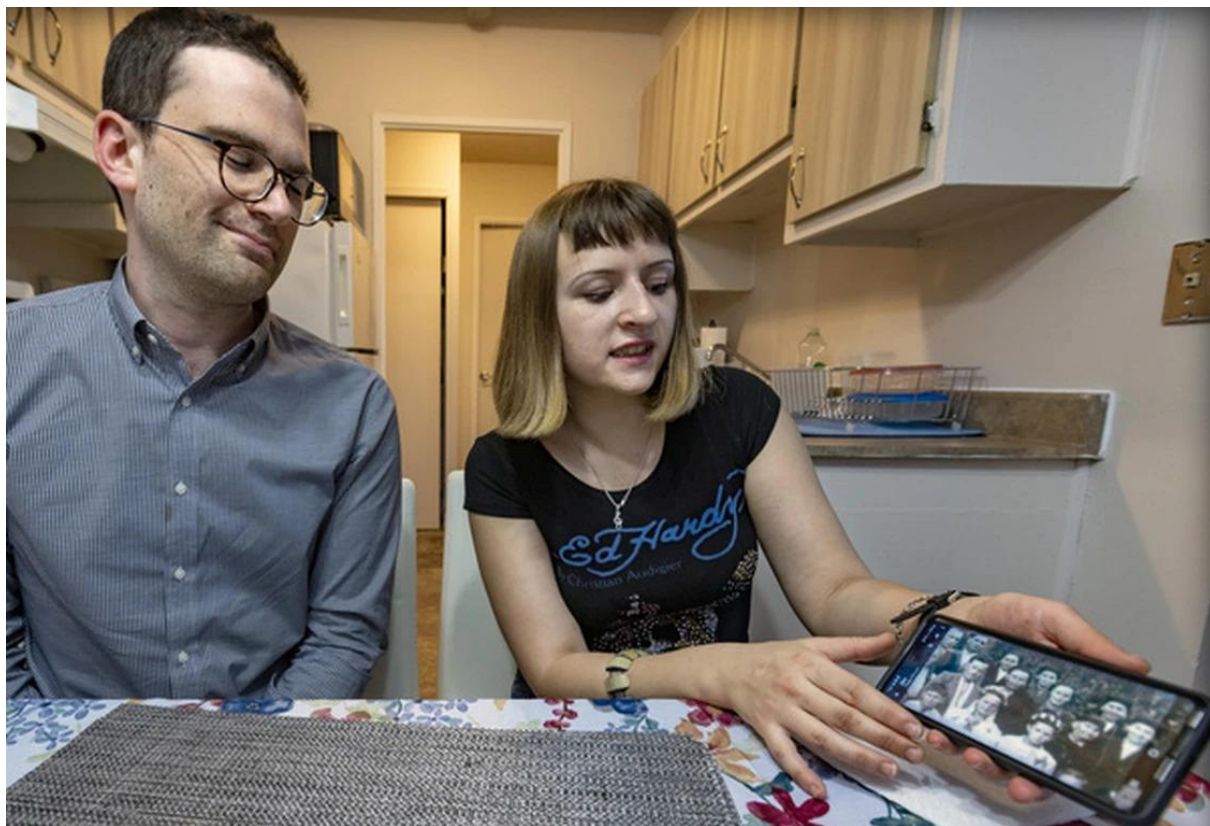
⁹⁵ Праведники народів світу. Паливода Г. (М. 31. 2 / 7823) // Яд Вашем: URL: <https://collections.yadvashem.org/ru/righteous/4035717>

⁹⁶ Photos courtesy Sam Langleben. URL: <https://lechaim.ru/events/zamykaya-krug/>

⁹⁷ Там само

⁹⁸ URL: <https://collections.yadvashem.org/ru/righteous/4035717>

З їхньою допомогою у квітні до Монреалю з України приїхала 24-річна Наталя Марійчин, правнучка Григорія та Марії Паливода. Саме життям її бабусі по материнській лінії, Катерини Паливода, її прадід присягнувся німецькому офіцеру.

Сем Ланглебен і Наталя Марійчин.⁹⁹

Сарай у будинку родини Паливода, де ховалася родина Бухвальд.¹⁰⁰

⁹⁹ Замыкая круг. URL: <https://lechaim.ru/events/zamykaya-krug/>

¹⁰⁰ Photo courtesy Sam Langleben. URL: <https://lechaim.ru/events/zamykaya-krug/>

Обертин, ринок. 1918 р.¹⁰²

Обертин – це невелике містечко, розташоване над річкою Чорнявою, між Івано-Франківськом і Коломиєю, за 24 км на захід від Городенки. Найдавніші писемні згадки про Обертин, який вважався гніздом роду Обертинських гербу Сас (ймовірно, прізвище походить від назви місцевості) із початку XV ст., хоча сліди поселення на цьому терені дослідники датують вже періодом пізнього палеоліту.

Перша письмова згадка у 1384 році.

Обертин найбільш відомий битвою під Обертином 22 серпня 1531 року між військами короля Сигізмунда I Старого і молдавського господаря (князя) Петра IV Рареша.

З 1772 року Обертин як і вся Галичина належав до монархії Габсбургів (з 1804 — Австрійська імперія, з 1867 — Австро-Угорська).

Динаміка чисельності мешканців Обертина з кінця XVIII століття така: 1857 рік — 4414 осіб, з них — 1607 українців, 1182 поляків, 1613 євреїв і 12 вірменів; 1907 рік — 6542 особи, з них — 2433 українці, 2310 поляків і 1799 євреїв; 1938 рік — 5727 осіб, з них українців — 2779, поляків — 1828, євреїв —

¹⁰¹Obertyn // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wiek», 1886. — Т. VII. — S. 323—324. (пол.). URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_VII/323; Obertyn, Обертин, אָבערטיין .Opowieści o życiu miasteczka/ Оповіді про життя містечка, red. M. Jakimowicz, P. Zubowski, Wrocław 2018, ss. 512. URL: file:///C:/Users/38067/Downloads/Obertyn___Opowieści_o_zyc.pdf; Галичина: етнічна історія: Тематичний збірник статей. — Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, — 2008. — 216 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/MakarChuk_Stepan/Halychyna_Etnichna_istoriia_Tematychnyi_zbirnyk_statei.pdf

¹⁰² URL: <https://audiovis.nac.gov.pl/obraz/120258/39f5d0b5ae0fb6936d18d6e609aa765c/>

1120; 1939 рік – 5800 осіб, з них 2650 українців, 550 поляків, 300 польських колоністів, 900 латинників, 1400 євреїв¹⁰³.

Обертин, група дітей. 1918-1939 рр.¹⁰⁴

40

Обертин, ринок. 1910-1920 рр.¹⁰⁵

¹⁰³Володимир Кубійович. Етнічні групи південнозахідної України (Галичини) на 1.1.1939, стор. 26 — Вісбаден, 1983. — 205 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/10893/file.pdf>

¹⁰⁴ URL: <https://audiovis.nac.gov.pl/obraz/120261/39f5d0b5ae0fb6936d18d6e609aa765c/>

¹⁰⁵ URL: <https://kresy.org.pl/10214386,foto.html?idEntity=10199277>

Єврейська громада¹⁰⁶

Перші згадки про євреїв в Обертині походять з кінця XVII ст.

У 1900 році в місті проживало 2070 євреїв, що становило 40% населення. У міжвоєнний період населення громади значно зменшилось. У 1921 році в Обертині проживав 1131 єврей – 24,2% від загальної кількості населення. У цей період сіоністські групи були дуже популярні. У 1939 році кількість євреїв в Обертині становила приблизно 1400 осіб (24,1% від загальної кількості населення).

Члени єврейської сіоністської молодіжної організації «Гордонія». У верхньому ряду третій зліва – Леон Нахвальгер. Обертин, 11 березня 1931 р.¹⁰⁷

Обертинські євреї були надзвичайно активною спільнотою і водночас дуже розмаїтою. Вже від наймолодшого віку єврейські хлопці ходили на навчання до місцевого хедеру. У наступні роки, крім навчання у загальній школі разом із польськими та українськими дітьми, мали можливість

¹⁰⁶ Obertyn. Обертин. אָבערטיין. Opowieści o życiu miasteczka. Оповіді про життя містечка. – Вроцлав: Центр «Пам'ять і майбутнє», 2018. – 510 с. https://www.researchgate.net/publication/330262304_Obertyn_Obertyn_abrtyn_Opowiesci_o_zyciu_mias_teczka_Opovidi_pro_zitta_mistecka_ed_M_Jakimowicz_P_Zubowski_Wroclaw_2018_ss_512; Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf; Холокост на территории СССР: Энциклопедия / Гл. ред. И. А. Альтман. - М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Научно-просветительный Центр «Холокост», 2009; Соловка Л., Оришко С. 150 із 150 тисяч... : Голокост євреїв Прикарпаття як складова етнодемографічної Катастрофи Східної Галичини / наук. ред. Максим Гон. – Івано-Франківськ: Фоліант, 2019. – 576 с., іл.

¹⁰⁷ URL <https://www.centropa.org/de/photo/leon-nachwalger-mit-der-jugendorganisation-der-allgemeinen-zionisten-bei-einem-treffen>

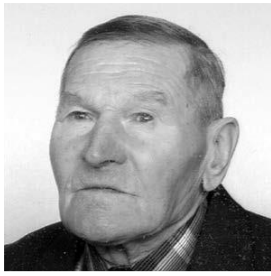
долучитися до численних молодіжних організацій, які через театральні вистави, бесіди та лекції готували їх до діяльності у єврейських товариствах і політичних партіях у дорослому житті. В Обертині багато прихильників мала сіоністська ідеологія, яку представляли «Га-Тіква», «Гітахдут», «Гарбут» і «Га-Коах» та молодіжні організації: «Гордонія» і «Ге-Халуц га-Цаір». В опозиції до сіоністів, що прагнули постійного оселення в Палестині, були члени соціалістичного Бунду, які бачили своє майбутнє у Польщі, але у національно-культурній автономії для євреїв. Разом з українцями євреї також творили локальні структури КПЗУ, головою якої у другій половині 1930-х рр. був Вольф Брух. Натомість про розмаїття релігійного життя євреїв свідчить факт, що, крім старої синагоги на ринку, в містечку існувало ще чотири інших молитовних доми.

Як і в попередніх десятиліттях, після Першої світової війни обертинці також мігрували за межі Східної Галичини у пошуках ліпшого життя. Головним напрямком виїздів були Сполучені Штати Америки, Канада й Аргентина, а в межах Європи обирали Францію, коли ж ішлося про сезонні роботи – то Німеччину.

Члени сіоністської молодіжної організації «Achwa», 1922 р.¹⁰⁸

¹⁰⁸ URL: <https://www.centropa.org/de/photo/chana-schaechter-mit-einigen-mitgliedern-der-zionistischen-jugendorganisation-achwa>

«Євреї мали шинки, ресторани, вони були в єврейських руках, – розповідає мешканець **Обертини Людвік Сенюк**, – поляки мали лише ковбасню, привізні ковбаси, сало, було три або чотири магазини. А так все було в єврейських руках. Вони мали магазини з горілкою, мали такі невеликі будки, як на ярмарку, торгували: то якимось сахарином, якимись гребінцями, кресальними каменями для запальнички. Торгували таким дріб'язком. Була також єврейська пекарня. Випікали там картопляники і розносили по місту, випікали теж хліб. Поляки не мали своєї пекарні, тільки євреї мали пекарню. А руський то був кооператив. Українських було всього два магазини. І українці мали ще так званий Союз, там купували збіжжя, торгували десь з закордоном. Мали український молокозавод, виробляли масло, скуповували збіжжя, то був такий кооператив».¹⁰⁹

Майже всі власники магазинів були дуже колоритні старі євреї, – **оповідає Михайло Гринишин**, – які носили великі бороди, довгі пейси, на голові ярмулки і розмовляли якось із специфічним єврейським акцентом. Всі вони володіли талантом закликати до себе покупців і дуже ображались, якщо його постійний покупець, не дай Боже, купив товар в іншому магазині. Особливою і відомою персоною був в Обертині старий Абрумцьо, як його популярно називали люди. Він торгував виключно оселедцями різного сорту – до п'ятнадцяти видів. Це був невеликого зросту, вічно заяложений, з оселедцевим запахом, літній єврей, який любив специфічно рекламувати свій товар: «Ви можете бути щасливий, багатий, файний, але як не з'їсте хоч шматочок оселедця від Абрумця, то все це нічого не варте».¹¹⁰

Керамічна плитка – єдиний уцілілий матеріальний слід від найстарішої синагоги в Обертині, яка до Другої світової війни містилася у затильній східній частині ринку. До сьогодні плитку зберігає сім'я Гриліцьких в Обертині.
Фото Марцеліни Якімовіч, 2016 р.

¹⁰⁹ Obertyn. Обертин. אָבערטין. Opowieści o życiu miasteczka. Оповіді про життя містечка. – Вроцлав: Центр «Пам'ять і майбутнє», 2018. – С. 94. – 510 с.

¹¹⁰ Там же – С. 93.

Друга світова війна та Голокост

9 вересня 1939 року місто було зайняте Червоною Армією. Совети ліквідували всі установи та організації єврейської громади та перешкоджали вільній економічній діяльності.

У червні 1941 року, після нападу Німеччини на СРСР і втечі радянської влади на схід, українські націоналісти взяли місто під свій контроль. Ситуація ненадовго покращилася, коли Обертин захопили угорські війська. Однак у серпні 1941 року влада в місті переходить до рук німців, які запроваджують табірний режим і низку репресій.

У квітні 1942 року німці переселили більшість євреїв з Обертин до Коломиї (за винятком невеликої групи професіоналів та їхніх родин). У травні 1942 року частина переселенців повернулася в Обертин.

У вересні 1942 року близько 400 євреїв було переселено до Городенки, а потім депортовано до німецько-нацистського табору смерті в Белжець. Євреїв, які перед депортацією переховувалися в місті чи в навколишніх лісах, переслідувала і розстрілювала німецька жандармерія.

Після визволення Обертин 26 березня 1944 року з криївки вийшло 26 євреїв.

Родини Соргерів і Шляймерів.

Внизу справа: Донія Соргер, її бабуся Песія-Пніна Шлеймер, Голда, Соня (немовля) та Естер Соргер.

Справа вгорі: Елі Соргер, брати Яків і Герш Шлеймери. Яків іммігрував до Ерец-Ізраель (підмандатна Палестина) у 1932 році. Соня вижила. Решта членів родини на фотографії були вбиті під час Голокосту. Фотоархів Яд Вашем 10178/4¹¹¹

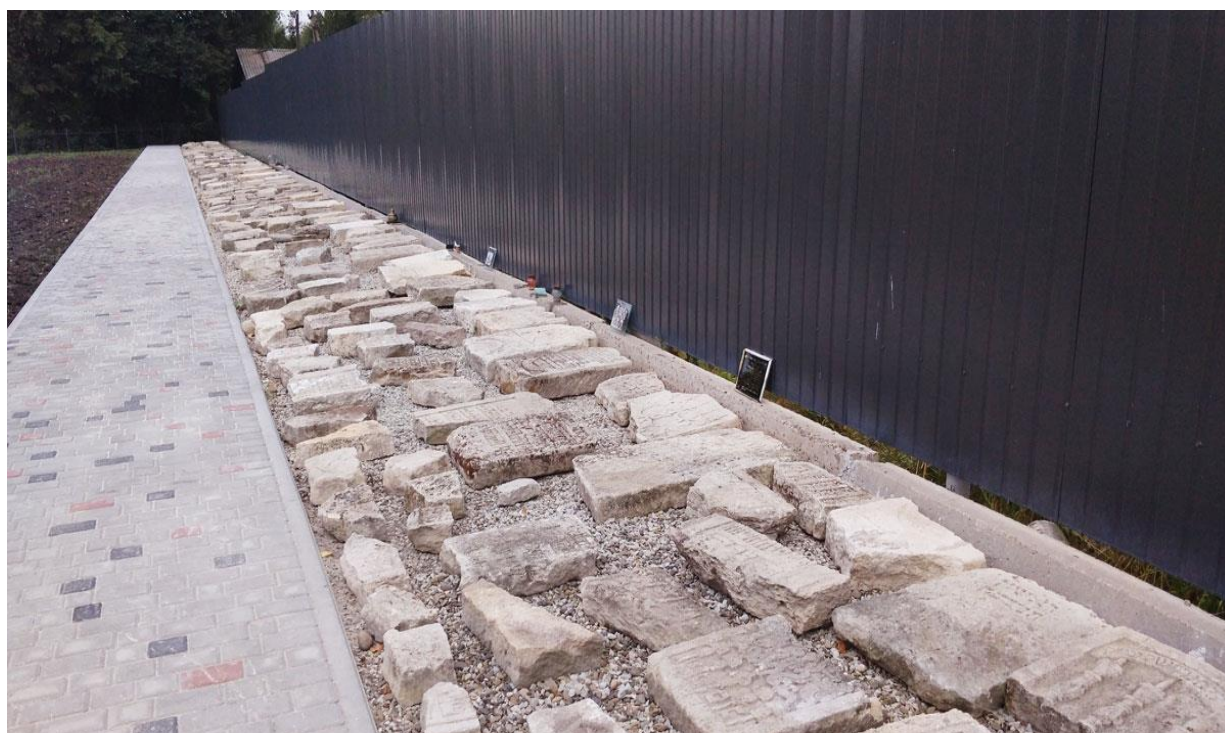
Сестри Донія (праворуч) і Естер Соргер. Обертин, 1930-ті роки.

Фотоархів Яд Вашем 10178/43

¹¹¹ URL: https://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/rosh_hashana/sorger.asp#prettyPhoto

Єврейське кладовище, меморіал жертвам Голокосту. 2019 рік.¹¹²

¹¹² Точний час заснування цвинтаря невідомий. Найдавніший збережений надгробок відноситься до першої половини XVIII ст., тож можна припустити, що цвинтар виник у цей період. По-перше, це з'являється на Третьому австрійському огляді 1880-х років. Згодом його позначили на польських картах 1939 року. <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/obertyn-jewish-cemetery/>; <https://myshtetl.org/lvovskaja/obertyn.html>